

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

СОУНДОВИЙ АРХІВ
ІСТОРИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА імені ШЕВЧЕНКА

Том CCLII

Праці Комісії спеціальних (допоміжних)
історичних дисциплін

Львів — 2006

НОВІ ДОКУМЕНТИ ДО ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

(Інформація)

Останніми роками російські історики в Москві та Санкт-Петербурзі виявляють велике зацікавлення до історії переломних у Європі 1650-х років. Традиції Л. Зaborовського, Л. Семенової, Б. Флорі та інших російських дослідників, які розробляли цю тематику в 70—80-х роках ХХ ст., досить повно розвинулися у наш час низкою дослідницьких проектів або створенням нових установ при університетах, архівах чи академічних установах. Про один із таких проектів „Російська та українська дипломатія в Євразії: 50-і рр. ХХ ст.“, що згуртував довкола себе істориків з Росії, Австрії, Швеції та інших країн, ми вже згадували у попередніх оглядах видань наукової літератури на цю тему¹. Згідно з задумом одного із засновників і найбільших ініціаторів проекту Л. Зaborовського, його метою є підготовка до друку великого корпусу джерел до історії переломної епохи середини XVII ст. На сьогодні уже троє дослідників, які беруть участь у спільному виданні документів, оголосили друком свої матеріали — О. Іванова, С. Фаізов і В. Ченцова², чия праця, власне, і є об'єктом нашої уваги у цьому відгуку.

Отож, збірник документів до історії дипломатії греків XVII ст. підготовлено відомою московською дослідницею греко-російських і греко-молдавських взаємин, науковим співробітником центру „Палеографія. Кодикологія. Дипломатика“ Інституту загальної історії РАН. За визнанням В. Ченцової, саме Л. Зaborовський скерував дослідницю на вивчення документів фонду 52 („Сношения России с Грецией“) Російського державного архіву давніх актів у контексті міжнародних відносин середини XVII ст. (С. 44).

Стежачи за працями В. Ченцової упродовж кількох останніх років, хотілося б перш за все висловити свої міркування щодо стилю видання

¹ Федорук Я. Російська та українська дипломатія у середині XVII століття [рец. на: Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред. Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц.— Москва, 2000.— 224 с.] // Український археографічний щорічник. Нова серія.— Київ; Нью-Йорк, 2002.— Вип. 7.— С. 455—472.

² Іванова О. Г. Отчет датского посланника о поездке в Россию в 1656 г. // Очерки феодальной России.— Москва, 2002.— Вып. 6.— С. 202—234; Фаізов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654—1658. Крымскотатарская дипломатика в политическом контексте постпереяславского времени.— Москва, 2003.— 168 с.; Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654—1658. Документы.— Москва, 2004.— 176 с.

джерел, який виробився в історика. Це — прискіпливі ставлення до документа, що публікується або анатується, під оглядом як палеографії, так і текстологічно-описового та ситуативного коментування. Добре знання російських та західноєвропейських архівів, інтуїтивне відчуття улюбленої епохи у площині зв'язків Росії та європейського світу, як видається, є основними рисами В. Ченцової як історика і причинами її наукового успіху³.

Усі ці слова повною мірою стосуються й нової праці дослідниці — невеликого, але ошатно виданого збірника джерел. Опублікований матеріал насичений важливою документальною інформацією з різних ділянок політичного життя у країнах Центрально-Східної Європи та європейських провінціях Османської імперії в епоху Богдана Хмельницького після Переяславської ради 1654 р. і першого року Руїни. Пропоновані упорядницею джерела — це двадцять документів головним чином грецького походження. Майже всі вони зберігаються у фонді 52 РДАДА. Серед них є оригінали або тогочасні переклади, здійснені в Посольському приказі, листів, грамот, наказів єрусалимського, антіохійського патріархів, митрополитів, архимандритів та інших церковних діячів, „распросные речи“ греків, які виконували церковні та дипломатичні доручення у Москві від своїх духовних ієрархів, відписки келаря Троїце-Сергієвого монастиря Арсенія Суханова, „распросные речи“ настоятеля Успенської церкви у Львові Іларіона та ін.

Найважливішою (якщо не сенсаційно!), як на наш погляд, є публікація автографа від осени 1654 р. відомого й не менш загадкового у своїй діяльності грека-дипломата на службі шведського короля і Богдана Хмельницького Данила Калугеру Афіняніна (Док. № 4). Здається, В. Ченцова, починаючи відповідний розділ передмови з опису цього документа і присвятивши Данилові Калугеру немало місця у своєму тексті, свідомо чи несвідомо підводить читача до особливого сприйняття цього автографа: „Дипломатична діяльність архимандрита Даниїла,— читаємо у тексті,— досліджувалася перш за все на основі публікацій матеріалів з архівних фондів Швеції, які свідчать про план створення антиосманської ліги з участю Швеції, Росії, Війська Запорозького, Венеції та Англії, що ним готовувався [...] В архіві Посольського приказу відкладалися документи, які дають змогу говорити про те, як готовувався цей проект“ (С. 11). Про знахідку документа дослідниця писала ще чотири роки перед виданням цього збірника, наголошуючи на важливому значен-

³ Див., наприклад: Ченцова В. Г. „Вестовые письма“ Кондрата Юрьева из Красного в документах Посольского приказа (40—50-е гг. XVII в.) // Российская дипломатия: история и современность. Материалы научно-практической конференции, посвященной 450-летию Посольского приказа: 29 октября 1999 года.— Москва, 2001.— С. 127—140; іi ж. Les documents grecs du XVIIe siècle: pièces authentiques et pièces fausses. 1. L'ex-patriarche œcuménique Athanase Patélate à Moscou en 1653 // Orientalia christiana periodica.— Roma, 2002.— N 2.— P. 335—374; іi ж. Халкидонский митрополит Даниил (Дионисий Нарца-басмат?) и его переписка с царем Алексеем Михайловичем (40—50-е гг. XVII в.) // Россия и христианский Восток.— Москва, 2004.— Вып. II—III.— С. 326—362; іi ж. Три греческие грамоты с пометами бывшего вселенского патриарха Афанасия II Пателара и история их доставки в Москву // Очерки феодальной России.— Москва, 2003.— Вып. 7.— С. 164—187; іi ж. Митра Паисия Иерусалимского — не присланный русскому царю венец „царя Константина“ // Патриарх Никон и его время: Сборник научных трудов / Отв. ред. Е. М. Юхиненко.— Москва, 2004.— С. 11—39 та ін.

ні автографа ченця Даниїла для з'ясування його біографії і деяких особливостей шведської політики після обрання на престол у 1654 р. короля Карла Густава⁴. Сьогодні, визбираючи крихти джерел про Данила Калугера, що дійшли до нас, відчуваємо особливий інтерес до кожного нового документа або дослідження на цю тему⁵.

У цьому контексті ми бачимо, що публіковані джерела — це вислід багатолітньої дослідницької праці В. Ченцової, а не нашвидкуруч зібрани архівні матеріали. Майже всі публіковані документи більшою чи меншою мірою аналізувалися дослідницею у попередніх розвідках, зокрема в оглядах „грецьких справ“ Російського архіву⁶, видавалися (у тому числі з факсимільним відтворенням оригіналу) або резюмувалися у додатках до статей і в коментарях до інших документів⁷ тощо.

Загалом здивимо було б говорити про унікальну інформацію, яку дослідники можуть почерпнути з джерел фонду 52 РДАДА для вивчення міжнародної дипломатії середини XVII ст. Багатолітня праця московських дослідників над виданням опису фонду, здійсненого М. Бантишем-Каменським, сьогодні дуже полегшує вивчення „грецьких справ“⁸. Греческі церковні діячі, які їздили в Москву через землі придунайських князівств та Україну, часто з дипломатичними дорученнями, купці та інші були носіями важливої інформації про події і про сприйняття цих подій в Османській імперії та її провінціях у Європі, а також у Речі Посполитій, в Україні та в інших землях. Цю інформацію вони залишали в „расспросных речах“ московських урядників прикордонних з Україною воєводств або Посольського приказу в Москві, у своїх листах до царя або його воєвод та ін. Щоб не бути багатослівним, візьмемо для ілюстрації цього явища типовий, як видається, греческий документ, виданий В. Ченцовою у збірці — лист грека Фоми Іванова до царя Олексія Михайлова (Док. № 5: 17 (27) лютого 1655 р.), що дійшов до нас у перекладах Посольського приказу. У цьому порівняно невеликому за обсягом листі трапляється, без перебільшення, вражаюча кількість різновіднієї інформації, що дає поживу історикам багатьох поколінь щодо її оцінки з огляду правдоподібності у контексті вивчення загальної історії та спеціальних допоміжних історичних дисциплін (зокрема ді-

⁴ Ченцова В. Г. Источники фонда „Сношения России с Грецией“ Российского государственного архива древних актов по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в.— Москва, 2004.— С. 165, 175—176 (прим. 68—72).

⁵ На досить цікаві нотатки про дипломатію греків можна натрапити, поза іншим, у приватному архіві І. Кріп'якевича у Львові, де є цілісна добірка виписок історика з джерел і літератури на тему „Греци диплом[ати] XVII [ст.]“. Див.: Архів Івана Кріп'якевича, папка № 39 (інвентарний опис усіх папок архіву готовиться до друку).

⁶ Ченцова В. Г. Источники фонда „Сношения России с Грецией“...— С. 151—179; і і ж. Les fonds des documents grecs (F. 52. „Relations de la Russie avec la Grèce“) de la collection des archives nationales des actes anciens de la Russie et leur valeur pour l'histoire de l'Empire Ottoman // Turcica.— 1998.— Vol. 30.— P. 383—395.

⁷ Порівн., напр., док. № 3 і його аналіз у статті: Ченцова В. Халкідонський митрополит Даниил...— С. 353, 361; док. 18 і його факсиміле (щоправда, з помилкою видавців): Tchentsova V. G. Dionysios Iviritis et les pourparlers entre la Moldavie et la Russie en 1656 // Închinare lui Petre S. Năsturel la 80 de ani.— Brăila, 2003.— P. 603.

⁸ Бантыш-Каменский Н. Н. „Реестры греческим делам“ Московского архива Коллегии иностранных дел (Российский государственный архив древних актов, ф. 52, оп. 1).— Москва, 2001.— 416 с.

пломатики): „По сем царю и самодержцу Смоленскому,— писав Фома Иванов,— аз, меньший раб, поклоняючися подножию вашое царское, и даю ведомо великому вашему царству о будущих о здешных странах“. I далі відомості про такі теми: подорож архимандрита Ватопедського монастиря Дамаскіна в Москву через молдавські землі з грецькими реліквіями; поразка татар від козаків у лютому 1655 р.; козацьке посольство в Крим, а турецьке — до хана і до паші; посольство Шагін-аги від султана до Б. Хмельницького; позиція молдавського господаря у міжнародних відносинах, що склалися на початку 1655 р.; підготовка у Стамбулі військової експедиції „на немец“ (на Венеціанську війну) і внутрішні чвари при султанському дворі; надії колишнього господаря Василя Лупула, ув'язненого у Стамбулі, знову посисти молдавське господарство і його зв'язки з османськими політиками при дворі Мехмеда IV; позиція Стефана Георгії щодо московського царя і українського гетьмана у взаєминах Молдавії і Стамбула; характеристика господаря Стефана; новини про ногайських і кримських татар та про татарські листи до султана у справі взаємин Криму з козаками; внутрішні чвари у Вселенській Церкві між прихильниками різних орієнтацій розвитку грецько-православного духовного світу; новини про старця Арсенія Суханова і про зібране військо волоського воєводи Костянтина Щербана.

Отож, зважаючи на таку інформативну насиченість, не будьмо скептиками з приводу того, що документів у збірнику опубліковано лише двадцять. З цих матеріалів ми дізнаємося чимало відомостей про зовнішню політику Богдана Хмельницького і його дипломатичні кроки у взаєминах з різними країнами (Док. № 11), про відгомін у польсько-литовському суспільстві від укладеного 3 листопада 1656 р. Віленського миру між Москвою і Річчю Посполитою (Док. № 15), про посольство у Москву православного духовенства зі Львова у справі обрання львівського єпископа Арсенія київським митрополитом у 1657 р. (Док. № 16) та багато інших новин, аналіз яких неможливо в деталях охопити у короткому повідомленні. Зрештою, це не є нашим завданням, однак зазначимо, що таке хаотичне, на перший погляд, розмаїття інформації дуже добре балансується ґрунтовними коментарями дослідниці. Ставлячи в контекст тогочасного суспільно-політичного та культурного життя по змозі якнайбільше фактів, що трапляються у документах, В. Ченцова виявляє тут свою ерудицію і добре знання наукової літератури до теми. Крім того, дослідниця ретельно звірила переклади грецьких грамот, зроблені у XVII ст. діяками Посольського приказу, відзначаючи деякі похибки тодішніх перекладачів. Ті ж документи, що дійшли до нас лише в грецьких оригіналах, упорядниця супроводжує власними перекладами.

Окрім такого, умовно кажучи, сутто „споживацького“ погляду на листи греків як на інформативні джерела, В. Ченцова виділяє ще дві важливі проблеми, що заторкуються у публікованих матеріалах: роль греків у переговорах з Москвою про підданство Молдавії у середині і другій половині 1650-х років та намагання східної церковної ієрархії впливати на позицію Росії у період змін її зовнішньополітичних напрямів у 1656—1658 рр. Не вдається дивним, що у книжці зроблено акценти саме на цих питаннях. Адже вони є одними з найважливіших у дипломатії греків і тому суголосні з попередніми працями дослідниці, зали-

шаючись особливим предметом її наукових зацікавлень. Згадаймо хоч би змістовні розвідки В. Ченцової про архимандрита Діонисія Івірита і його дипломатичні заходи у Москві для розвитку молдавсько-російських переговорів⁹ або про наміри грецьких ієрархів, чиї землі були під владою Османів, освятити для Олексія Михайловича царські регалії, підштовхуючи його до походу на Константинополь¹⁰, та інше.

Однак, правду кажучи, навіть побіжний огляд цієї книжки не може приховати того факту, що жанр видання і обмежені обсяги друку не дали можливості дослідниці повною мірою викласти у передмові всі нюанси сюжетів, якими наповнені тексти джерел збірки. Великою мірою це можна зауважити завдяки порівнянню висвітлення дослідницею тем, заторкнутих у публікованих документах, з аналізом основного її попереднього творчого доробку. У контексті цілісної перспективи погляду на грецьку дипломатію окресленого періоду це, без сумніву, дає кращі можливості для розуміння матеріалу. Зрештою, багато з тих проблем, що не порушувалися у передмові, ґрунтовно висвітлено, як зазначалося, у коментарях до документів. Певною хибою можна вважати також брак показчиків, що мали б обов'язково супроводжувати тексти джерельних видань для крашого використання дослідниками документів. Проте, незважаючи на це, можна зробити загальний висновок про непересічне значення цієї книжки для вивчення грецької дипломатії 1650-х років (а в ширшому контексті — тогочасних міжнародних відносин) і про високий фаховий рівень В. Ченцової як історика і видавця джерел.

Ярослав ФЕДОРУК

⁹ Tchentsova V. G. Dionysios Iviritis et les pourparlers entre la Moldavie et la Russie en 1656.— Р. 581—603; ії ж. Дионисий Ивирит и русско-молдавские переговоры 1656 г. // Чтения памяти профессора Николая Федоровича Каптерева (Москва, 15—16 октября 2003 г.). Материалы.— Москва, 2003.— [Вып. 1].— С. 58—66.

¹⁰ Ченцова В. Г. Митра Паисия Иерусалимского.— С. 11—39.